

TAIMEKASVATUSLIKUST KATSETEGEVUSEST EESTIMAAL JA PÕHJA-LIIVIMAAL XIX SAJANDIL JA XX SAJANDI KAHEL ESIMESEL AASTAKÜMNEL

K. Annuk

1.

SUMMARY: *On plant growing experiments in Estonia and Northern Livonia in the 19th century and the first two decades of the 20th century.*

Prerequisites and conditions for improvements in plant growing. Agrarian reforms provided the basis for further economic development. Introduction of new crops (potato, clover, alfalfa) as well as the demand for flax and animal products enhanced agricultural production and facilitated to experimental work carried out in the field of plant growing. The Livonian Public Benefit and Economic Society and the agricultural societies established by the farmers played an important role in this development.

Agronoom Jaak Ümarik (1891...1981) kirjutas omal ajal (1927): “Eesti põllumajanduse arenemise teel on oma tähtis koht katseasjandusel. Juba läinud aastasaja keskel, kui põllumajandus meil kiiremat edenemise tendentsi näitas, võis märgata katseasjanduse mõju. Esialgu olid katsetegijateks muidugi suurmaapidajad, kes meie maal järele proovisid uusi kultuure ja tehnilisi saavutusi põllutöös ning majapidamise viise, mis mujal, eriti Saksamaal, nende poolt tähele pandud. Suurpõllumeestest võtsid eeskuju meie talupidajad ka katsetegevuses, ning sagedasti leidis sel tagajärjel tarvitamist see, mis suurmajapidamises välja jäeti. Meie taludes tõusis katsetegijate arv ja tulid nähtavale ka katsete tagajärjed XX sajandi aastasaja algul, kuna tol ajal põllumajanduses eriti tõusu märgata oli; samuti hakkas ka Soomes või mujal kutseharidust omandanud noorem põlvkond talusid pidama ja tegelikult ning teadlikult katsetegevusest osa võtma.”

Vanemad teated meie suur-põllumeeste katseist ulatuvad XVIII aastasaja lõppu (v. Schweps Jõhvis) ja XIX alule (v. Brevern Kohilas, v. Sivers Õisus) (Liideman, 1926). Siinjuures viidatud autor Karl Liideman (1889...1945; alates 1935. a. Kaarel Liidak) näitab allikatena ajakirja “Baltische Wochenschrift”, Liivimaa Ökonoomilise Sotsieteedi sekretäri G. v. Stryk’i käsikirjalist ajaloolist ülevaadet ja *can. chem.* K. Sponholz’i teateid. Võttes abiks baltlaste biograafilise leksikoni (Deutschbaltisches..., 1970), võime esimesi katsetajaid järgmiselt veidi täpsustada: Alexander v. Schweps, Johann v. Brevern (1749...1803) ja August Friedrich v. Sivers (1766...1823).

Edasises käsitluses me oleme katsetegevuse laiendatud mõiste laenanud K. Liidemanilt (1926): “Katseasjandust tuleb seejuures mõista küll laiemalt, mitte ainult kohalikkude katsejaamade tööna, vaid kogu selle otsiva, uuriva, võõra maa eeskuju ja katsetulemuste meie kodustes oludes prooviva tegevusena, millest osa võtsid nii üksikud põllumehed kui ka nende poolt ellukutsutud katseasutused.” Käsitletava perioodi lõpuks võtame aja, mil algas meil juba riiklikult organiseeritud katsetegevus, see on aeg, kui alustasid tööd Jõgeva Sordikasvandus, Tartu Ülikooli Raadi katsejaamad ja Riigi Põllutöö-katsejaam.

Eeldused ja tingimused uuendusteks. Kuni XVIII sajandi keskpaigani said mõisad oma rahalised sissetulekud traditsiooniliselt teravilja müügist. Juba XVIII s. teisel veerandil Eesti- ja Liivimaa mõisnikud orienteerusid ümber viinapõletamisele teraviljast, mis võimaldas lõpptulemusena suuremat tulu kui teravilja otseselt müües. Viina müüdi siseturul kohalikes linnades ja maal mõisakõrtsides. Talupoegadele püüti võimaluse korral ka tööde ja teenuste eest tasuda viinaga. Nähtavasti on sealtmaalt peale meil kasutusse võetud ja veel tänaseni käibel nn. pudelipalk. Peamiseks tuluallikaks kujunes mõisatele piiritusetootmine siiski alates 1766. a., kui avanes võimalus viina müügiks kroonuhangete korras Venemaale. Nii piiritusetootmine kui linnades tööstuse kasv kujunesid stiimuliks loomakasvatuse arendamisele. Mõisates sai tulusaks praaga söötmine koos õlgedega nuumhäregadele, keda mõisad karjade kaupa võtsid nuumale või ostsid järelnuumaks Ukrainast. Põllud said enam sõnnikut ja nuumhärjad realiseeriti soodsalt Peterburis. Mõisnike tulud läksid ulatuslikult tarbimiseks. Kui neid

investeeriti, siis eeskätt mõisates moodsamate härrastemajade ehitamiseks ja neid ümbritsevate parkide rajamiseks. Tootmislikke kapitalimahutusi tehti väga harva (Rosenberg, 1994). Kahtlemata on meie mõisa- ja maastikuarhitektuuri-alased tööd XIX sajandist (hooned, pargid, tiigid, paisjärved jne.) jäänud meile väärtusliku pärandina ja eeskujuna. Kahju ainult, et osa sellest on lagunenud ja hukkunud (Brafmann, 1980; Maiste, 1996). Mõisamajanduse sellealase tööta oleks meie maa jäänud suures osas üsna monotoonseks võsamaaks.

Talurahvaseadused reguleerisid XIX sajandi majanduslikku ja ühiskondlikku arengut. Eestimaal 1816. a. ja Liivimaa 1819. a. talurahvaseadusega kaotati pärisorjus. Tootjad said isikliku vabaduse, kuid kogu maa tunnistati mõisniku omandiks, mida talupojad said kasutada rendilepingu alusel. Talupoegi hakati järk-järgult priiks laskma ning priikslastud talupoeg sai perekonnanime. Enamikule talupoegadele anti perekonnanimed vahemikus 1816...1835. Setumaal toimus see küll veel aastatel 1921...1922. XIX sajandi keskpaiga talurahvaseadused (Liivimaal 1849, uues redaktsioonis 1860; Eestimaal 1856, Saaremaal 1819, talurahvaseaduse täiendusena 1865. aastal) löid õiguslikud eeldused siirdumiseks teorendilt raharendile ja talude pärisekstostmisele, sellega kaasnes taluraha majanduslik ja ühiskondlik iseseisvus. Kõigis Balti kubermangudes keelati teorend 1868. aasta jüripäevast (Rosenberg, 1994).

Liivimaal¹ osteti esimene talu (Luunjas) 1826. a., Saaremaal 1863. a., Eestimaal (Väinjärvel) 1850. aastal. Liivimaal osteti kõige rohkem talusid 1867...1876. a., Eestimaal 1882...1889, kusjuures viimases ost hoogustus uuesti 1908...1913. a. Kokku oli 1917. a. talupoegade omandisse läinud 42% põllumaast (EE IX, 1996). Talude pärisekstmüümiseega kaasnes maade taludeks kruntimine. Teadaolevalt kõige esimesena krunditi 1864. aastal Tartumaal Valguta mõisa Lapetukme küla talud (Rosenberg, 1994).

Eestimaal kujunes hiljem (XIX s. teisest poolest) odavamaks tooraineks piirituse tootmisel kartul, eriti Virumaal ja Harjumaal. Lõuna-Eesti agraar-olukordade intensiivne areng (näiteks talude pärisekstostmine) võrreldes Põhja-Eestiga XIX s. teisel poolel on seotud linakasvatusega. Suur osa Lõuna-Eesti taludest oli Põhja-Eesti omadest hoopis varem ostetud, sest siin oli kasutatud eriti soodsaid linahinna konjunktuure maailmaturul. Lõuna-Eesti põllumajanduslik turutoodang omas tihedat seost just Inglismaaga, mille arenenud tekstiilitööstus vajas kvaliteetset Lõuna-Eesti alal toodetud lina. Lõuna-Eesti põllumajanduslik käitis, nii mõis kui talu, sai XIX s. teisel poolel endisega võrreldes hoopis teise ilme. Linakasvatuse kulmineerus 1870-ndate aastate lõpus ja 1880-ndate alul. Nii on 1875. a. linakuu väljavedu Pärnu sadama kaudu ulatunud 120 000 kaaluni (19 656 000 kg) (Mets, 1926). Eesti Vabariigi alal moodustas lina külvipind aastate 1905...1909 keskmisena 48 270 ha (Mets, 1925). Linakasvatuse kõrgajal (1880...1883) võis linapind ulatuda 60 000 ha (Ratt, 1985). Olgu võrdluseks märgitud, et aastal 1999 on lina külvipind kogu Eesti Vabariigis 100 ha ja kasvatajaid ainult neli (Vastse-Kuuste POÜ, Peri POÜ, Oidermaa talu ja Mooste Katsejaam (Raudvere, 1999). Majandusajaloolane Hendrik Sepp (1940) leidis, et soodsate turuhindade konjunktuuri juures arendas lina individualismi, kuna karjakasvatuse areng seevastu valmistas teed ette majanduslikuks ühistegevuseks. Ta leiab, et just mulgid sidusid linakasvatust talude ostuga. Hendrik Sepp (1940) annab seepärast põhjaliku ülevaate Mulgimaa paiknevusest. Tema järgi Mulgimaa ei kattu ühegi Lõuna-Eesti maakonna piiridega, kuigi suhteliselt kõige enam Mulgimaa kihelkondi hõlmas Viljandimaa. Majanduslikult tugevasti mulgimaalisteks kihelkondadeks on Paistu, Tarvastu, Viljandi ja Helme, osalt ka Kõpu ja Suure-Jaani, väiksemal määral Pilstvere ja Põltsamaa. Mulgimaalisust ei ole aga Kolga-Jaanis. Hoopis enam mulgimaalist leidis tol ajal Kagu-Pärnumaal – Hallistes ja Karksis. Eriti mulgimaaline on Halliste, osalt mulgimaalist ilmet omab Väandragi. Tartumaal meenutavad arengult Mulgimaad kõige enam paremapinnaselised alad Rõngu, Rannu ja Puhja, osalt Tartu-Maarja ning Võrumaal Karula ja Urvaste kihelkonnad. Mulgimaalistel aladel ei aktiviseerunud talude ostuks mitte ainult peremehed, vaid ka palgalina-rahaga sulasrahvas. Nad tungisid suure hooga sisse Tartumaale ja Võrumaale, kus veel praegugi vanemad inimesed mõne talu nime järel perekonnanime asemel kasutavad sõna “mulk”.

Agronoom Jaan Mets annab mitte ainult põllumajanduse, vaid üldse kogu rahvamajanduse arengu seisukohalt linale väga kõrge hinnangu. Ta kirjutab (Mets, 1921): “Eestlaste majanduslik vabanemine talude väljaostmise teel sai alguse Eesti vanemates linakasvatuse valdades. See oli lina, mis Halliste mulkisid ühedena esimestest teoorjuse raskustest üle aitas ja nende kuulsaks saanud jõukusele aluse pani. Linakasvatajad said ka ettevõtlikkudeks

¹ Käesolevas artiklis käsitletakse Liivimaa mõistes hilisema Eesti Vabariigi piiridesse jäänud Liivimaa (Põhja-Liivimaa on praegune Lõuna-Eesti) osa ja Eestimaana praegust Põhja-Eestit.

osanikkudeks, kes välja rännates naaberkihelkondadesse, säält omandatud talud lina abil priiks ostsid, eeskju ja õhutust andes oma uutele naabritele. Majanduslik tõus neis linakasvatuse piirkondades läks nii jõudsalt, et pea ka mõisate ostmisele asuti. Aastat paarkümmend tagasi oli Eesti soost mõisaomanikud pea viimseni pärit Hallistest, sellest tähtsamast Eesti linakasvatuse piirkonnast. Linakasvatavad olid ka esimesed poegade koolitajad, linakasvatavast Lõuna-Eestist on tulnud meie ainelise ja vaimse kultuuri tähtsamad algatused, nagu ka senine rahvuslik liikumine ja poliitiline elu on pääasjalikult lõuna-eestlaste kantud. Lõuna-Eesti kihelkondade jõukust on aga liig ühekülgsest hää maa arvele kirjutatud. Halliste, näiteks on Eesti olude kohaselt päris keskmine maa, kuid lina ta igatahes kasvatab. Eesti edaspidisel arenemisel kaotas lina küll edasise tähtsuse. Piimakarjapidamise kõrval jäi linakasvatus hoopis kõrvalisele kohale. Kuid Eesti riigi rajamise üksikudel silmapilkudel on lina oma ajaloolises osas jälle eesrinda kerkinud. 1920. a. majanduslikust kitsikusest ülepääsemiseks andis meile eeskätt jõudu just lina, see tähtsam välisvaluuta allikas.”

Väga oluliseks kaubalise põllumajanduse haruks kujunes XIX s. teisel veerandil meriino tõugu peenvillalammaste kasvatamine, mis levis peaaesjalikult Kesk-Eestis. Vana-Kuuste mõisas on 1837. a. olnud näiteks üle 2000 lamba (Tomson, 1902). Tänu meriinolammastele, kes nõudsid paremat sööta, hakati mõisapõldudel kasvatama ristikut. Et ristik nõudis endale kohta külvikorras, pidi muutuma ka Eesti sajandeid püsinud kolmeväljasüsteem. XIX s. teisel veerandil mindi paljudes mõisates üle mitmeväljasüsteemile (Rosenberg, 1994). Linnade ja tööstuse kasv tingis raudteede ehituse vajaduse. Aastaks 1870 valmis Paldiski-Tallinna-Tosno raudtee, 1876 valmis ühendus Tapa-Tartu ja aastaks 1889 oli Valgal ühendus Tartu, Riia ja Pihkvaga (EE VIII, 1995).

Balti uuendusmeelsete mõisnike soov ja taotlus põllumajandust edendava ühenduse loomiseks realiseerus 1792. a. Riias Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi (LÜÖS) asutamise näol (Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät) (Engelhardt, Neuschäffer, 1983). Vaatamata sellele, et organisatsiooniliselt jäi LÜÖS baltisaksa mõisnike akadeemialaadseks kinniseks teadusorganisatsiooniks, on tema tegevust hinnatud põllumajanduslike uurimis- ja katsetööde organiseerimisel väga kõrgelt ja tulemuslikuks. Sotsieteet kolis 1813. a. Riias Tartusse. LÜÖS-i tegevuse vältel juhtis teda kokku 16 presidenti. Nendest 14 olid mõisate omanikud või endised (pärast mõisate võõrandamist) omanikud: riiginõunik L. J. parun v. Budberg (1792...1796); Fr. v. Berg (Kadfer) (1796...1807); R. v. Liphart (Raadi) (1807...1828); K. v. Brasch (Ropka) (1829...1835); K. A. C. parun Bruiningk (Vorbuse, Palupera, Hellenurme) (1835...1846); A. v. Oettingen (Kuremaa, Luua, Visusti) (02.1846...09.1846); K. E. v. Liphart (Maramaa) (1847...1862); A. v. Middendorff (Hellenurme, Põõravere) (1862...1882); E. v. Oettingen (Kuremaa) (1882...1900); M. v. Sivers (Skriveri) (1900...1902); A. v. Oettingen (Luua) (1902...1909); A. parun Pilar v. Pilchau (Audru) (1903...1906); E. v. Oettingen (Kuremaa) (1906...1927); R. v. Anrep (Lõve) (1927...1931); R. v. Oetting (Visusti) (1931...02.1939) ja A. v. zur Mühlen (02.1939...11.1939). Põhiline organiseeriv töö ja ka kirjastustegevus oli ülesandeks sotsieteedi sekretäri. Selles ametis olid: G. F. Parrot (1796...1800); C. W. Friebe (1800...1810); A. v. Löwis of Menar (1811...1839); W. v. Hehn (1840...1861); K. v. Hehn (1861...1868); H. v. Samson-Himmelstjerna (1868...1875); G. v. Stryk (1876...1927); K. Sponholz (1927...1930) ja H. D. v. Engelhardt (1930...1939). Sotsieteet kulutas suuri summasid mitmesugusteks põllumajanduslikeks katseteks. Soovijaile saadeti näiteks katsetamiseks uusi sorte. Seejuures oli nõue, et katsete tingimused ja saadud tulemused tuli avaldada trükis või kanti ette sotsieteedi üldkoosolekul. Kuulutati välja auhinnatöid. Kõige rohkem uurimis- ja katsetöid viidi läbi mõisates (Martinson, 1988). Katsete tulemused, analüüsid, ettepanekud said sotsieteedi vahendusel publitseeritud tema ja tütarsetside ajakirjades ("Abhandlungen der ökonomischen Gesellschaft", "Oekonomisches Repertorium für Liefland", "Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbfleiss und Handel"), eriuurimustes, õpikutes ja käsiraamatutes. Peamiselt mõjutas sotsieteet põllumajanduse arengut oma tütarorganisatsioonide ja filiaalühingute kaudu. Vanimaks tütarorganisatsiooniks oli Liivimaa Lambakasvatuse Selts, mis asutati 1825. aastal. Selts soodustas peenvillalambakasvatust, mis järsku kujunes paljudes mõisates tähtsamaks loomakasvatusharuks. Liivimaa Rahekindlustuse Selts asutati 1831. a. Tartus loodi 1844. a. Liivimaa Põllumajanduse ja Töönduse Edendamise Ühing. See oli mõeldud avatud liikmeskonnale, sellest võisid osa võtta ka mitteaadlikud, sealhulgas ka eestlased, lätlased. Sellest ühingust pidi saama katusorganisatsioon Liivimaa, Eestimaa, Kuramaa põllumeeste ühendamisel. Vene valitsus ei pidanud sellist Baltimaade ühendust vajalikuks. 1849. aastal moodustati Lõuna-Liivimaa Üldkasulik ja Põllumajanduslik Selts, 1851. a. Tartu Loodusuurijate Selts (asus tegutsema ülikooli juures), 1861. a. Balti Metsameeste Ühing, 1885. a. Balti Karjakasvatajate Ühing, 1895. a. Liivimaa Hobusekasvatuse Edendamise Ühing, 1899. a. Balti Seemnekasvatuse Ühing (ekskliivult on Engelhardt ja Neuschäffer (1983) esitanud oma töös Balti Seemnekasvatuse Ühingu asutamise ajaks 1864. aasta, asutamist 1899. aastal oleme põhjendanud (Annuk, 1992) juba varem) ja 1908. a. Balti Sooparanduse Selts. Olulise tähtsuse omandas 1897. a. sotsieteedi Maakultuuribüroo rajamine. Maakultuuribüroo filiaalidena moodustati 1901. a. Eestimaa osakond ehk Tallinna Büroo, Põhja-Liivimaa osakond ehk Tartu Büroo ja Lõuna-Liivimaa osakond ehk Riia Büroo. Kaks esimest reorganiseeriti 1910. aastal vastavalt Eestimaa Maakultuuribürooks ja Liivimaa Maakultuuribürooks (Juske jt., 1992). Sotsieteedi tegevuse teaduslik tase tõusis eriti aastail 1862...1882, mil organisatsiooni presidendiks oli akadeemik A. v. Middendorff, asepresidendiks meedik ja loodusteadlane C. J. Seidlitz ja alates 1876. a. alaliseks sekretäriks majandusteadlane ja agronoom G. v. Stryk. Sotsieteedi algatusel rajati Tartu-Riia raudtee, uuriti Baltimaade veeteede arendamise võimalust. Aastail 1874...1881 toimus sotsieteedi organiseerimisel Liivimaa üldloodimine. Selle andmete alusel võimalus paremini läbi viia maaparandustöid. Sotsieteedi suurrituseks oli meteoroloogiliste vaatluspunktide võrgu loomine Liivimaal. Sotsieteet osales ka Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituudi (1834...1839) asutamisel (Kuum, 1998). Tartu ja Riia kõrgkoolide õppejõudude, sotsieteedi enda palgaliste spetsialistide ning arvukate kohalike entusiastide osavõtul organiseeris sotsieteet paremate väetiste ja viljasortide väljaselgitamist. Tõenäoliselt on õige, kui ütleme, et sotsieteedi õitseage oli XIX sajandi viimane veerand ja XX sajandi esimesed aastad. Krahv Fr. v. Bergi eestvõttel sotsieteedi erialafiliaalina asutatud Balti Seemnekasvatajate Ühingu ilmus aastail 1899...1913 ajakiri "Mitteilungen und Publikationen". Aastail 1903...1913 ilmus Maakultuuribürool "Mitteilun-

gen des Liv-Estländischen Bureau für Landeskultur”. Balti Sooparanduse Seltsil ilmus 1911...1918 “Mitteilungen des Baltischen Moorvereins” ja 1912. aastast “Ежегодник Балтийского Общества для Поощрения Культуры Болот”. “Baltische Wochenschrift” lisadena anti välja sotsiateedi uurimiskeskuste ja erialafiliaalide trükistena “Bericht über die Verhandlungen” (1898...1917), “Труды Имп. Лифляндского Общепольного Экономического Общества” (1913...1917). Lisaks neile trükiti põllumajanduslikke käsiraamatuid, ülevaateid Liivimaa põllumajanduse ajaloost jne. Eestikeelse põllumajandusliku ajakirja väljaandmist ei pidanud sotsiateet vajalikuks.

Põllumajanduslikud publikatsioonid, samuti sotsiateedi enda kui ka eriala- ja filiaalsetside ürituste läbiviimine, analoogiliselt ka ELG-s (Eestimaa kubermangu mõisnike poolt 1839. a. Tallinnas asutatud Eestimaa Põllumajanduse Selts – Estländische Landwirtschaftliche Gesellschaft), toimusid saksakeelsetena, seetõttu siintehtu veel aastatel 1860...1870 jõudis harva eestlastest põllumeesteni. Olukord hakkas muutuma järgnevatel aastakümnetel, kui moodustati esimesed eesti põllumeeste seltsid. Eesti põllumeeste seltside ülesandeks oli põllumeeste haridusliku ja majandusliku seisukorra parandamine. Selle eesmärgi saavutamiseks korraldasid põllumeesteseltsid kõnekoosolekuid, kursusi, asutasid põllutöökoole, soetasid ja levitasid põllumajanduslikku kirjandust, korraldasid katseteid, põllumajanduslikke näitusi jne. Eesti põllumeesteseltsid kuuluvad eesti vanemate seltside hulka. Esimesed neist olid ellu kutsutud rahvusliku ärkamise ajal. Eesti põllumeeste seltsid olid silmapaistval kohal eestluse ja rahvuskultuuri arendamisel. Peale puhtpõllumajanduslike küsimuste harutati seltsides kõiki tähtsamaid elusse puutuvaid küsimusi. Ei ole imeks panna, et omal ajal pea kõik eesti haritlased maal kui linnas olid põllumajandussetside liikmed ja võtsid elavalt osa nende tegevusest. August Jürman (1937. a-st Jürima) (1926) esitab põllumeesteseltside asutamise dünaamika 50 aasta vältel:

Aastad	Seltside arv	Aastad	Seltside arv
1870...1875	1	1896...1900	30
1876...1880	–	1901...1905	10
1881...1885	1	1906...1910	26
1886...1890	6	1911...1915	7
1891...1895	5	1916...1920	38

Lõuna-Eestis, kus rahva arenemine sammus Põhja-Eestist ees (Sepp, 1938), edenes ka põllumeesteseltside asutamine varemini ja kiiremalt. Esimene eesti põllumeeste selts asutati Tartus 1870. aastal. Põhja-Eesti samalaadiline selts kutsuti ellu 18 aastat (1888) hiljem. Alul töötasid põllumeesteseltsid (Tartu, Viljandi, Pärnu, Võru jt.) igaüks omaette. Seltside tegevuse arenemisega tulid ette ülesanded, mis ühele seltsile polnud enam jõukohased. Esimeseks selliseks ülesandeks oli põllutööinstruktori ametispidamine. Esimese põllutöö-instruktori, Soomes Harju Põllutöökooli lõpetanud Ado Johanson võttis 1902. a. tööle Viljandi Põllumeeste Selts. Selgus, et ühel seltsil käib instruktore ametispidamine üle jõu ja see põhjustas põllumeeste keskseltsi asutamise idee.

Rapla Põllumeeste Seltsi korraldusel kutsuti 1905. a. veebruarikuus Põhja-Eesti põllumeesteseltside asemikud ühisele nõupidamisele. Sellel nõupidamisel otsustati ühel häälel ellu kutsuda põllumeesteseltside keskkorraldus, mis pidi enese peale võtma vastavate instruktore ametisse võtmise tegelikele põllumeestele nõuandjaiks põllu- ja karjakasvatamise alal. 1905. a. revolutsiooniline situatsioon takistas selle otsuse täideviimist. Alles 26. augustil 1907. a. kutsus Tallinna Põllumeeste Selts Põhja-Eesti põllumeesteseltside asemikud uuesti ühisele nõupidamisele Tallinna Keskkorralduse ellukutsumise küsimustes. Kokku võidi kutsuda ainult Põhja-Eesti põllumeesteseltside asemikud, s.o. seltsidest, mis asusid Eestimaa kubermangus, kuna Lõuna-Eesti kui Liivimaa kubermangu kuuluv jäi sellest välja. Mõlema kubermangu seltside asemike ühisele nõupidamisele kutsumiseks ei antud luba. Tallinnas asutas 11 põllumeesteseltside asemikku põllumeeste-seltside kesктоimkonna, kuhu valiti Põhja-Eesti neljast maakonnast üks liige vastavate maakondade põllumeesteseltside esindajaist. Kesктоimkonna ülesandeks jäi instruktore ametisse võtmine ja nende töö korraldamine. Kesктоimkonna tegevus kasvas aasta-aastalt ja seejuures selgus, et kõiki ülesandeid, mis kesктоimkonnal täita, on seni raske lahendada, kui pole loodud iseseisvat vastava põhikirja alusel töötavat keskseltsi. Eestimaa Põllumeeste Keskseltsi põhikiri kinnitati 1910. aastal. Põhja-Eesti põllumeesteseltside eeskujul asuti keskkorraldust nüüd looma ka Lõuna-Eestis. Änge Põllumeeste Selts Pärnumaal kutsus 1908. a. kõik Põhja-Liivimaa kubermangu, praeguse Lõuna-Eesti põllumeesteseltside asemikud Pärnu põllumeeste päevale. Üheks tähtsamaks küsimuseks oli põllutööinstruktore ametisse võtmine Põhja-Eesti eeskujul. Instrukto-

rite ametisse võtmine ja nende töö korraldamine anti samal koosolekul asutatud põllumeesteseltside keskoimkonna kätte, kuhu iga maakonna esindajad ühe asemiku valisid. Keskoimkonna asjaajamine jäeti esialgu Änge Põllumeeste Seltsi kui asja algataja kätte. Peagi selgus ka siin nagu Põhja-Eestiski, et alalise tegevuse laienemise järel ei suuda põhikirjata keskoimkond siiski ülesandeid lahendada. Võrus põllumeestepäeval 1911. a. võeti vastu otsus keskkorralduse loomiseks. Keskkorralduse põhikiri kinnitati 1913. aastal ja tema nimeks sai Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskselts. Seega oli ellu kutsutud kaks põllumeesteseltside keskkorraldust, üks endises Eestimaa kubermangus, asukohaga Tallinnas, ja teine endises Liivimaa kubermangus, asukohaga Tartus. Kahe kubermangu piirides asuvaile põllumeesteseltsidele ei antud luba ühise keskseltsi asutamiseks. Esimese jaoskonnaagronoomi ametisse võtmise luba ja vahendid saadi 1913. a. Eestimaa kubermangu jaoks. Riia Polütehnilise Instituudi lõpetanud agronoomi Jaak Sõrmuse töökohaks sai Paide. Alles Eesti iseseisvaks riigiks saamisega kadusid senised takistused, et luua ühine põllumeesteseltside keskkorraldus. Vene ajal töötanud seltsid tuli Eesti Riigikohtus registreerida. Keskseltside registreerimine ja nimede muutmine toimus 1920. aastal. Endine Eestimaa Põllumeeste Keskselts registreeriti uue nime Põhja-Eesti Põllumeeste Keskselts all ja endine Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskselts nime all Lõuna-Eesti Põllumeeste Keskselts. Kaks aastat hiljem (1922. a.) otsustati mõlema keskseltsi peakoosolekul ühineda. Ühine keskselts registreeriti oktoobris 1922. a. nime all Eesti Põllumeeste Keskselts. Lõplik ühinemine toimus kahe endise keskseltsi ühisel peakoosolekul 1923. aastal. Eesti Põllumeeste Keskseltsi asukohaks sai Tallinn. Et Põllumeeste Keskseltsi asukohast kaugemal paiknevail seltsidel kui ka üksikuil põllumeestel keskseltsiga asjaajamine ning temalt nõu ja juhatause saamine kättesaadavam ja kergem oleks, kutsuti keskseltsi juures ellu kaks osakonda. Üks Lõuna-, teine Põhja-Eesti jaoks. Esimese asukohaks oli Tartu, teisel Tallinn.

Eestimaa põllumeesteseltside keskoimkond (1907. a.) palkas ametisse kaks instruktorit: A. Johansonit põllutöö ja V. Brindfeldi karjakasvatuse instruktoriks. Juba 1911. a. töötas siin 6 instruktorit: põllutööinstruktor A. Johanson, maaparanduse instruktor A. Saar, karjakasvatuse instruktorid K. Illimar ja J. Zimmermann, ühistegevuse instruktor H. Orav ning majapidamise instruktor A. Liebus. Nendele lisandus hiljem veel aiandusinstruktor T. Reim, Põhja-Liivimaa põllumeesteseltside keskoimkonna juures alustas 1908. a. mais tööd põllutööinstruktor Chr. Arro, kellele sama aasta sügisel lisandus karjakasvatuse instruktor A. Lilienblatt. Lõuna-Eestis (Põhja-Liivimaal) töötas 1911. aastal kokku 7 instruktorit: põllutööinstruktorid A. Arrak ja Chr. Arro, maaparanduse instruktor H. Johani, karjakasvatuse instruktorid P. Kallit, A. Lilienblatt ja O. Pärlin ning majapidamise ja aianduse instruktorina E. Mälberg (Kuum, 1988).

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi juurde asutati 1912. a. Seemnevilja Toimkond. Selle toimkonna ülesannete hulgas oli ka seemnekasvatavate ühisuse ellukutsumine. Toimkonna poolt kutsuti 30. märtsil 1919. aastal Tallinnas kokku ühisuse asutamiskoosolek. Seal otsustati aga ühe ühingu asemel moodustada kaks: Eesti Sordiparanduse Selts sordiküsimuste lahendamiseks; Eesti Seemnevilja Ühisus seemnekasvatuse otstarbeks. Eesti Sordiparanduse Selts registreeriti Tallinnas 30. mail 1919. aastal. Liikmeid oli siis 250. Tegevust alustati maailmasõja aegu peremeheta jäänud asutuste hooldamisele võtmisega. Vene Põllutööministeeriumile alluva Rakendusbotanika Büroo katsepõllud Sangaste mõisas olid jäänud peremeheta. Eesti Põllutööministeerium andis need katsepõllud Eesti Sordiparanduse Seltsi hoole alla 1919. aastal toetusega 25 000 marka aastas. Selts palkas ametisse kolm töötajat (Fr. Punson, A. Punson ja K. Regel), kes asusid tööle Sangaste katsepõllul. Heintaimede katsepõllud Sangastes likvideeriti 1922. a. ja sealne taimmaterjal toodi Vahile. Mõne aasta oli seltsi hoole all ka Sangaste rukki aretustöö. 1919. aastal koguti teravilja ja punase ristiku seemneproove edaspidise sordiaretustöö jaoks. Katseasutuse jaoks sobiva maa-ala leidmiseks käidi tutvumas Olustvere, Raadi ja Luunja mõisatega. Peatuma jääd hoopis Jõgeva mõisa juurde. Uue asutuse juhataja (Mihkel Pill) valiti 20.03.1920. a. Asutuse juhataja, kes oli ühtlasi teraviljaosakonna juhataja, asus ühes kahe teise (heintaimede osakonna juhataja J. Mets, kartuli, juurvilja ning kaunvilja osakonna juhataja J. Aamisepp) osakonnajuhatajaga Jõgevale 1920. aasta mais, millest loetaksegi Jõgeva Sordikasvatuse tegevuse algust (Pill, 1940). Riigi Põllutöö Katsejaam loodi 1920. aastal Arukülas (Haller, 1936). Tartu Ülikooli Raadi Katsejaamad alustasid tööd 1921. aastal (Liideman, 1926).

Esimesed eestikeelsed perioodilised väljaanded ei olnud põllumajanduslikud ajakirjad, ehkki ka neis ilmus põllumajandusalaseid kirjutisi. Esimeseks eestikeelseks põllumajanduslikuks ajakirjaks loetakse 1869. aastal ilmumist alustanud "Eesti Põllomeest". Ajakirja toimetajaks oli J. V. Jannsen. "Eesti Põllomees" ilmus algselt väljaande "Baltische Wochenschrift

für Landwirtschaft, Geverbfleiss und Handel” lisana. Alates 1869. aastast aga “Eesti Postimehe” lisalehena kuni 1889. aastani (E. Kuum ja J. Kuum, 1969; Martinson, 1988). Eesti-keelse põllumajandusliku ajakirjanduse ilmumahakkamise sajanda aastapäeva puhul E. ja J. Kuuma (1969) poolt koostatud eestikeelsete põllu- ja kodumajanduslike ajakirjade nimistust võib leida, et kuni 1921. aastal ilmumist alustanud ajakirjani “Agronoomia” oli välja antud juba 21 põllu- ja kodumajanduslikku ajakirja. Põllumajandust käsitlevaid artikleid ilmus ka teistes, s.o. mittepõllumajandusliku suunitlusega ajakirjades. Olgu siin vaid näitena alul Mihkel Veske (1884...1885), hiljem Hugo Treffneri (1886...1891) poolt välja antud “Oma Maa”. Esimese eestikeelse põllumajandusalase õppe- ja käsiraamatu “Teadus ja Seadus põllul” koostajaks oli Carl Robert Jakobson. Raamatu 1. osa ilmus 1869. a. sügisel St. Peterburgis. “Teadus ja Seadus põllul” oli mõeldud põllumajanduse õpikuks kavandatavas Eesti Aleksandrikoolis kui ka olemasolevates külakoolides ja käsiraamatuks tegelikule põllumehele (Järvesoo, 1994). Põllumajanduslikul eestikeelsel ajakirjandusel/kirjandusel on olnud põllumeeste kutsehariduse edendajana väga suured teened nii XIX sajandil, mil meil puudusid põllumajanduslikud koolid ja sellealane kirjandus oli vähene ning tegelikele põllumeestele raskesti kättesaadav, kui ka hiljem.

XIX sajandi lõpul ilmus eesti keeles kaks märkimisväärset põllumajandusalast raamatut. Need olid G. Markuse “Mõistlik põllumees” (1893), mis käsitleb taimikasvatust, maaviljelust, maaparandust, põllutööriistu, taimekaitset ning üksikute kultuuride kasvatamist, ja A. Õdegaardi soome keelest tõlgitud “Põllutöö õpetus” (1899), mis samuti on sisuliselt põllumehe tarbeks käsiraamat (Karelsen, 1981). Käsiraamatulike kasulike teadmiste jagamise poolest võiks neile sellest perioodist lisada veel järgmised väljaanded: J. Liivi “Esimene heinamaa tegija ehk õpetus, kuidas kõige alama soodest kõige paremat heinamaad teha” (1878), A. Roose “Põllu- ja heinamaa rammutamise õpetus lauda- ja kunstsõnnikuga” (1883) ja P. Obrami “Põllumehe käsiraamat” (1893).

Lisaks trükisõnale on põllumeeste kutseharidust XIX sajandist alates täiendanud mitmesugused kursused ja näitused. Esimesed põllumajanduslikud kursused eesti keeles korraldas Hendrik Laas oma katsepõllul ja aiandis Tartus 12...27. juunini 1900. a. Ühenduses kursustega alustas ta põllumajanduslike pisinäituste esitamist, mis seni olid olnud põllumeesteltside ainuettevõtteks. Tollel kursusel on olnud pearõhk aiandusel, mesindusel, piimakarjakasvatusel ja piimatalitusel, kuna taimikasvatus – nähtavasti kohase asjatundja puudusel – unarusse on jäänud. Söödataimede (heintaimede ja juurviljade) kasvatus on leidnud küll riivamisi käsitlust ühenduses piimakarja söötmisega (Järvesoo, 1992). Põllumajandusliku kutsehariduse küsimus oli seisnud XIX s. teisest poolest alates eesti avalikus elus tähtsal kohal. Eesti Aleksandrikool, mille rajamiseks korraldati suur ülemaaline korjandus, pidi saama algatajate kava kohaselt eesti õppekeelega reaalkooliks koos põllumajanduslike kursuste või põllutöökooliga. See avati venestamise ajajärgu alguses (20.08.1888) Põltsamaa lähedal Kaarlimõisas venekeelse linnakoolina. Baltimaades oli põllumajandus varakult küll kõrgkoolide õppekavas. Tartu Ülikooli taasavamise järel (1802. a.) alustas seal 1806. a. tööd põllumajanduse, tehnoloogia ja arhitektuuri professor, millele 1870-ndail aastail lisandus veel dotsendi ametikoht. Lühikest aega (1834...1839) oli töötanud Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituut. Riia Polütehnikumis (1862. a.) alustas kohe tööd ka põllumajanduse osakond, millest sajandi lõpuks oli kujunenud mainekas uurimis- ja õppeasutus. Põllumajandusliku õppeasutusena töötas Tartus Veterinaariakool ja -instituut (1848...1918). Samal ajal puudusid kohalikud koolid väikepõllupidajatele praktilise iseloomuga kutsehariduse andmiseks niihästi Eestis kui Lätis. Põllutöökooli pidasid valitsevad võimud liiga kulukaks. Oluliseks takistuseks oli vene õppekeele nõue, kuna see oleks suure osa õpilasi, kelle sihiks oli end ette valmistada tegeliku talupidaja kutsele, puuduliku keeleoskuse tõttu sundinud koolist eemale jääma. Mitmed noored otsisid ja leidsid kutsehariduse omandamiseks võimaluse Soome põllutöökoolides, kuna soome keele õppimist peeti kergemaks (Järvesoo, 1992). U. Teistre (1988) esitab arvulised andmed eestlaste õppimise kohta Soome põllutöökoolides. Ajavahemikul 1870...1917 õppis Mustiala kõrgemas põllutöökoolis 20 eestlast; ajavahemikus 1904...1919 Kurkijõe kõrgemas põllutöökoolis 19 ja Harju põllutöökoolis 1906. a. 5 ja 1907. a. 11 õpilast. Esimese põllutöökooli avamine Eestis leidis aset Kõo mõisas 1914. a. Viljandi Põllumeeste Seltsi algatusel. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi korraldatud kursustest kasvas välja Vahi Põllutöökool (1918). Eesti Põllumeeste Keskseksi poolt avati Tallinnas 1918. a. Põhja-Eesti Põllutöökeskkool, mis hiljem tegutses Jäneda Põllutöökeskkoolina. Võnnu Põllumeeste Seltsi nõudel ja materiaalsel toetusel töötas 2-aastase õppeajaga Võnnu Kodumajanduskool (1903...1918) (Kuum, 1988).

Põllumajandusnäitused on olnud samuti vahendiks põllumeeste kutseoskuste omandamisel ja täiendamisel. Ka mõisnikud korraldasid näitusi, kuid sinna eestlased ei pääsenud või ei rahuldanud neid näituste korraldus, sest siin pakutu ei olnud väikepõllumehe jaoks rakendusliku väärtusega. Mõisnike põllumajandusseltsid Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet Tartus ja Eestimaa Põllumajanduslik Selts Tallinnas korraldasid näitusi juba XIX sajandi esimesel poolel. Esimese väikepõllumeeste näituse korraldas Tartu Eesti Põllumeeste Selts Otepääl 1876. aastal. Näituse sisuline külg ja nende ajal korraldatud demonstratsioonid (kännivõistlused jt.) on leidnud varem juba põhjalikumalt käsitlemist eestikeelses kirjanduses (Karelson, 1981; Kuum, 1988; jt.).

Kirjandus

- Annuk, K. Nõmmikul asunud sordiaretusjaamast. – Agraarteadus, nr. 4, lk. 263...266, 1992.
- Brafmann, E. Pargid Eestis. – Tallinn, 1980. – 255 lk.
- Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710...1960. – Köln-Wien, 1970. – 931 S.
- Eesti Entsüklopeedia VIII. – Tallinn, 1995. – 704 lk.
- Eesti Entsüklopeedia IX. – Tallinn, 1996. – 703 lk.
- Engelhardt, H., Neuschäffer H. Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792...1939). – Köln, Wien, 1983. – 216 S.
- Haller, E. 15 aastat Riigi Põllutöö-Katsejaama tegevust. – Agronoomia, nr. 2, lk. 58...63, 1936.
- Juske, A., Sepp, M., Sihver, Ü. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi maaparandusalasest tegevusest. – Agraarteadus, nr. 4, lk. 260...263, 1992.
- Järvesoo, E. Eesti esimesed põllutöökursused. – Agraarteadus, nr. 4, lk. 319...326, 1992.
- Järvesoo, E. Saatesõna. C. R. Jakobson. Teadus ja Seadus põllul I. – Tartu, 1994, lk. 2...3.
- Jürman, A. Põllumeeste-seltsid ja Eesti Põllumeeste Keskseks. – Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. – Tartu, 1926, lk. 438...444.
- Karelson, M. Lehekülgi Eesti põllumajanduse ja talurahva minevikust (kuni 1917. aastani). – Tallinn, 1981. – 167 lk.
- Kuum, E. ja Kuum, J. Sada aastat eestikeelset põllumajanduslikku ajakirjandust. – 100 aastat C. R. Jakobsoni “Teadus ja Seadus põllul” ilmumisest teadusliku juubelikonverentsi ettekannete materjale 28.02.1969. a. – Tartu, 1969, lk. 43...52.
- Kuum, J. Talurahva kutseoskuse arendamise püüdlused ja üritused Eesti põllumeeste seltsides. – Eesti Aleksandrikool ja põllumajanduslik haridus. 100 aastat kooli asutamisest. – Tallinn, 1988, lk. 70...78.
- Kuum, J. Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituut (1834...1839). – Teadus Eesti põllumajanduse arengu- loos. – Tartu, 1998, lk. 98...100.
- Liideman, K. Põllumajanduslik katseasjandus. – Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. – Tartu, 1926, lk. 425...437.
- Maiste, J. Eestimaa mõisad. – Tallinn, 1996. – 454 lk.
- Martinson, K. Teadustegevuse institutsionaliseerumine Eestis XVII sajandist 1917. aastani. – Tallinn, 1988. – 471 lk.
- Mets, J. Eesti põllumehe linakasvatus. – Tartu, 1921. – 51 lk.
- Mets, J. Linakasvatus Eestis. – Tallinn, 1925. – 23 lk.
- Mets, J. Linakasvatus. – Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. – Tartu, 1926, lk. 350...360.
- Pill, M. “Jõgeva Sordikasvanduse” kahekümnendaks aastapäevaks. – Agronoomia, nr. 8, lk. 598...608, 1940.
- Ratt, A. Mõnda maaviljeluse arengust Eestis läbi aegade. – Tallinn, 1985. – 272 lk.
- Raudvere, R. Linakasvatajaid on tänavu neli. Sel kevadel külvatakse lina kõigest sajale hektarile. Maaleht. – 1999. – 13. mai. – nr. 19 (606).
- Rosenberg, T. Mõisamajanduse ja -elulaadi arengujooni XVIII sajandist XX sajandi alguseni. – Eesti mõisad. – Tallinn, 1994, lk. 28...37.
- Sepp, H. Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel. – Ajalooline Ajakiri, nr. 1, lk. 4...20, 1938.
- Sepp, H. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais. – Eesti TA Aastaraamat I. – Tartu, 1940, lk. 340...402.
- Teistre, U. Soome põllutöökoolid XX sajandi algul ja nende mõju Eesti põllumajanduskaadri kasvatamisele. – Eesti Aleksandrikool ja põllumajanduslik haridus. 100 aastat kooli asutamisest. – Tallinn, 1988, lk. 93...100.
- Tomson: Томсонъ А. Кафедра сельскаго хозяйства и технологии. – Оттискъ изъ “Биографическаго Словаря профессоров и преподавателей за сто летъ существованія”. – Юрьев, 1902, с. 376...405.
- Ümarik, J. Katseasjanduse korraldus. Katseasjandus. – Katseasjanduse nõukogu toimetused nr. 1. – Tallinn, 1927, lk. 5...12.